

# **AD AKTARMASI YAPISINDAKİ ÖFKE GÖSTERGELERİ**

## **“Anger Signs Based on Metonymies”**

Bayram ÇETİNKAYA\*

### **ÖZET**

Ad aktarması, genel olarak, bir kavramı yakın ilişkili olduğu bir başka kavramdan yararlanarak karşılama, şeklinde tanımlanmaktadır. Soyut nitelikteki duyguların karşılanmasında önem arz eden bu anlam olayı, daha çok “duygu yerine duygunun bedene dayalı tepkilerinin kullanılması”yla gerçekleşmektedir. Bu çalışmada, Türkçede öfke duygusunun, ad aktarmasına dayalı olarak, nasıl karşılandığı üzerinde durulacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Duygu, öfke, ad aktarması.

### **ABSTRACT**

Metonymy is generally described as identifying a referent by something associated with it. On descriptions of abstract emotions, this semantic event is a significant way that generally exists from “the physiological and behavioral responses of an emotion stand for the emotion”. In this study, we deal with anger expressions based on metonymies in Turkish.

**Key Words:** Emotion, anger, metonymy.

\*\*\*

## **1. GİRİŞ**

### **1.1. Duygu Kavramlarının Karşılması ve Ad Aktarması**

İnsanlar arası etkileşimde önemli bir yeri olan duyguların belirlenmesinde ve incelenmesinde psikologlar *duygunun nedenlerine, duygu sürecindeki fizyolojik değişikliklere* ve *duygunun yol açtığı davranışsal*

---

\* Öğr. Gör. Dr.; Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 03200 AFYONKARAHİSAR, (bcetinkaya@aku.edu.tr).

*tepkilere* dikkat etmektedirler. Buna rağmen duygulanmanın kişisel bir tecrübe olması; duygulanmanın sahip olduğu değerlerin, yaşam şartlarının kişiden kişiye farklılıklar arz etmesi, insanın nasıl bir duygu yaşadığı hakkında tam bir bilgi edinmemize engel teşkil eder.

Bu belirsizliğe rağmen duygulanan kişinin, yaşadığı duygu hakkında, sözlü veya yazılı olarak bilgi vermesi, diğer insanların, onun nasıl bir duygu içerisinde olduğunu daha iyi anlamasında yardımcı olabilir. Wierzbicka ve Harkins, duygunun başkasına bildirilmesi ile ilgili pek çok anlatım yolu olduğunu; fakat bunların 3 ana başlıkta toplanabileceğini belirtmektedirler:

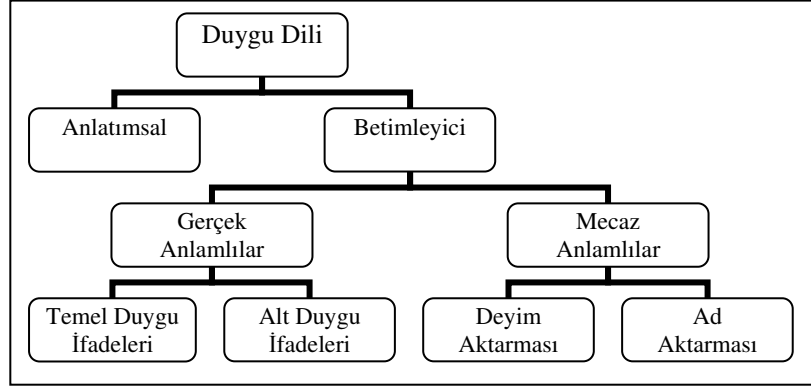
1. Bir kimse başkalarına, iyi veya kötü hissettiklerini söyleyebilir: “*(Kendimi) Harika hissediyorum*”, “*(Kendimi) Berbat hissediyorum.*”

2. Bir kimse başkalarına, bir başkasının belirli bir durumda yaşadığına benzer bir duygu içinde olduğunu söyleyebilir. “*(Kendimi) öksüz bir çocuk gibi hissediyorum.*”, “*(Kendimi) kaybolmuş bir insan gibi hissediyorum.*”, “*(Kendimi) terkedilmiş hissediyorum.*”

3. Bir kimse, başkalarına, vücudunda gerçekleşmiş gibi görünen şeyleri söyleyebilir. “*Kalbim parçalanıyor.*”, “*Kalbime bir ağırlık çöktü*” (2001:14).

Söz varlığımızda duygu kavram alanına ait pek çok gösterge ile karşılaşmak mümkündür. Kövecses, duygu kavramlarını karşılayan bu göstergeler üzerinde durarak, bir dildeki duygu belirten ifadeleri *Anlatımsal* ve *Betimleyici* olmak üzere iki gruba ayırmıştır (Kövecses, 2000:2):

Kövecses, *Vah vah* (‘acıma’ kavramı için), *puf* (‘bezginlik’, ‘usanç’ kavramı için) gibi ünlemlere, konuşanın söylediği sözlere, cümleye, ses tonuna, vurgusuna bakılarak içinde bulunduğu duygu durumunu anlayabileceğimiz ifadeleri, *anlatımsal duygu kelimeleri* (İng. *expressive emotion words*) içerisinde değerlendirirken; ‘öfke’, ‘üzüntü’, ‘sevinç’ gibi duyguları ve bu duygular ile ilgili kavramları göstermek için dilde var olan ifadeleri ise *betimleyici duygu kelimeleri* (İng. *descriptive emotion words*) içerisinde ele alır (Kövecses 2000:2-3).



Duygu dilinin çeşitleri (Kövecses, 2000:6)

Betimleyici duygu göstergeleri arasında yer alan bazı ifadelerin temel, gerçek (İng. *literal*) anlamlarıyla, bazılarının ise mecaz (İng. *figurative*) anlamlarıyla duygu kavramlarını karşıladığını dikkate alarak bunları ikiye ayırmıştır. Kövecses, *korku*, *sevinç*, *sevgi*; *gazap*, *hışım* gibi kelimeleri *gerçek anlamlılar* arasında ele alırken *kanatlanmak*, *ürpermek*, *bozulmak* gibi ifadeleri ise *mecaz anlamlılar* içerisinde koyar<sup>1</sup> (Kövecses, 2000:3).

Mecazlı ifadeler arasında kabul edilen *ad aktarması*nı Aksan, “Bir kavramın ilgili, bağıntılı olduğu bir başka kavramı gösteren kelimeyle anlatılması” şeklinde tanımlamaktadır (1987:132).

Aynı kavram alanı içerisinde yer alan ve aralarında yakın ilgi (İng. *contiguity*) bulunan varlıklar arasında, benzerlik dışında, bir ilişki kurulması ile ortaya çıkan *ad aktarmaları*, duygu kavramlarının karşılanmasında önemli bir görev üstlenmektedir.

Duyguların yapısına bakıldığında birden fazla bileşenden oluştuğu görülür. Bunları, duygulanmaya sebep olan uyarıcının (İng. *stimulus*) ortaya çıkışı; bunun insan tarafından fark edilmesi; yorumlanması, olumlu veya olumsuz bir şekilde değerlendirilmesi; değerlendirmeye paralel olarak vücut içerisinde ve vücut dışında hareketlenmelerin, değişikliklerin görülmesi gibi birbirleriyle sıkı ilişkili ve birbirlerini tamamlayan parçalar şeklinde sıralayabiliriz.

<sup>1</sup> Kövecses’in verdiği örnekler Türkçeye uyarlanmıştır.

Bu bileşenlerden *duygulanan kişinin dış görünüşü*, dilde “ad aktarması yapısındaki duygu göstergeleri”nin oluşmasında öne çıkmaktadır. İç organlarda duygunun etkisiyle yaşanan ve çeşitli şekillerde dışa yansıyan hareketlenmeler (kalp atışının hızlanması, beden ısısının artması veya düşmesi vb.), kişinin davranışa dönük tepkileri (duyguya sebep olan varlığa doğru dik dik bakma, durgunlaşma, boynunu bükme, saldırıya geçme vb.) soyut nitelikteki duyguların somut görünümleri olarak dilde kendilerini göstermektedir:

*Sapsarı kesilmek, yüzü kızarmak, elleri buz kesilmek, kalbi güm güm atmak; burnu havada, boynunu bükme, ağzı açık kalmak gibi.*

Kövecses, duygu ile duygunun dışa yansıyan somut görünümleri arasında kurulan ilişki sonucu ortaya çıkan ad aktarmalarını “duygu yerine duygunun bedene ve ifadeye dayalı tepkileri” şeklinde özetler (2000:134).

## 1.2. ‘Öfke’ Kavramı

İnsan hayatında önemli bir yeri olan “öfke” duygusu, olumsuz durumlar karşısında insanın kendisini korumasına, saldırgan bir tavır almasına yardımcı olmaktadır (Stenberg ve Campos, 1990:247).


Shaver ve arkadaşları “öfke” duygusunun prototipini verirken bu duyguya sebep olarak “bir hareketin, isteğin geri çevrilmesi, reddedilmesi; güç, statü, itibar kaybı; hakaret; işlerin planlanan şekilde gerçekleşmemesi; belirli bir amaç doğrultusunda yapılan eylemlerde hayal kırıklığı; gerçek veya tehdit edici fiziksel ve fizyolojik acı; kurallara aykırı alınan karar...” gibi etkenleri sıralar (Shaver vd., 2001:45).

Clore ve arkadaşları ise *öfke* (İng. anger)’yi “bir başkasının kabahatli eylemini beğenmeme, söz konusu istenilmeyen olaydan memnun olmama” şeklinde tanımlarlar (Clore vd., 1993:69).

Açıklamalara bakıldığında genel olarak öfke duygusunun ortaya çıkmasında yapılan bir hata, hoşlanılmayan bir olay veya durum rol oynamaktadır. Bununla birlikte beden içerisinde yaşanan fizyolojik hareketlilik ve duyguya sebep olan varlığa karşı gösterilen tepkiler, öfke duygusunun önemli bileşenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsan öfkesinin dışa yansıma şekilleri ile ilgili olarak Frijda, insanın sert, vahşi bakışlara sahip olduğunu, bu sertliğin dik bakışlarla, hafif geniş açılmış gözlerle, çatık kaşlarla sağlandığını dile getirir. Bununla birlikte gözlerin biraz kısık; dudak ve dişlerin sıkılmış; hareketlerin şiddetli ve çevik olabileceğini de kaydeder (Frijda, 1986:19-20).

Izard, öfkeli insanın yüzü ile ilgili olarak şunları söyler:

 <p>Öfke (Izard, 1977:88)</p>	<p>Kaşlarla ilgili olan kaslar, hoşlanılmadığını ve az sonra kötü şeyler olacağını belirten nitelikte aşağıya doğru ve içe doğru hareket eder. Gözler, öfkelenilen varlığa doğru oldukça sert ve dik bakmaktadır. Burun delikleri geniş bir şekilde açılmıştır ve burundan dikkati çekecek derecede bir soluma gerçekleşir. Dudaklar açıktır ve dikdörtgen şeklinde geri çekilmiştir. Birbirine kenetlenmiş dişler görünür. Genellikle yüz kızarmıştır (Izard, 1977:330).</p>
--	---

‘Öfke’ kavramını karşılayan kelime ve deyimleri esas alarak 25 roman<sup>2</sup> içerisinde yaptığımız bağlama dayalı tarama sonucunda, bu duyguyu yaşayan kişinin fiziksel görünümü ve duygunun etkisiyle gösterdiği tepkiler şu şekilde belirlenmiştir:

- Ayağa hızlı bir şekilde kalkma, yerinden fırlama
- Ayağını (topuğunu) yere vurma
- Baş ve çevresinde kızarma
- Birisine bağırma, birisini azarlama
- Birisine karşı soğuk tavırlar sergileme
- Birisinin üstüne yürüme; saldırma
- Dişlerini gıcırdatmaElindekini fırlatma

<sup>2</sup> *Acı Gülüş* (H. Rahmi Gürpınar), *Acı Tütün* (Necati Cumalı), *Anahtar* (M. Necati Sepetçioğlu), *Ateşten Gömlek* (Halide Edip Adivar), *Ben Deli miyim?* (H. Rahmi Gürpınar), *Cehennemlik* (H. Rahmi Gürpınar), *Çalığısu* (Reşat Nuri Güntekin), *Efruz Bey* (Ömer Seyfettin), *Huzur* (Ahmet Hamdi Tanpınar), *Kapı* (Mustafa Necati Sepetçioğlu), *Kaynanam Nasıl Kudurdu?* (H. Rahmi Gürpınar), *Kuyucaklı Yusuf* (Sabahattin Ali), *Küçük Ağa* (Tarık Buğra), *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* (Peyami Safa), *Medarı Maişet Motoru* (Sait Faik Abasıyanık), *Mezarından Kalkan Şehit* (H. Rahmi Gürpınar), *Muhabbet Tilsimi* (H. Rahmi Gürpınar), *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (Ahmet Hamdi Tanpınar), *Schrödinger'in Kedisi* (Alev Alatlı), *Sırtlan Payı* (Attılâ İlhan), *Sinekli Bakkal* (Halide Edip Adivar), *Vassaf Bey* (Memduh Şevket Esental), *Yaban* (Yakup Kadri Karaosmanoğlu), *Yorgun Savaşçı* (Kemal Tahir), *Yer Demir Gök Bakır* (Yaşar Kemal).

Homurdanma, söylenme  
Kaşlarını çatma  
Küfretme  
Düzensiz ve duyulabilir şekilde soluma  
Vücudun genelinde veya belirli bir parçasında (el, ayak, dudak...) titreme  
Yumruklarını sıkma

## 2. AD AKTARMASI YAPISINDAKİ ÖFKE GÖSTERGELERİ

Türk Dil Kurumunun yayımladığı *Türkçe Sözlük* (1990) ile Ömer Asım Aksoy'un hazırladığı *Deyimler Sözlüğü* (1988)'nde yaptığımız taramalar sonucu, Türkiye Türkçesinde ad aktarmasına dayalı olarak "öfke" duygusunun şu şekillerde karşılandığı tespit edilmiştir:

### 2.1. "Öfke" Yerine "Beden Hatlarında Gerilme, Kasılmalar"

Öfke sırasında 'saldırıya, tepki vermeye hazırlık' olarak yorumlanan bedendeki kasılma ve gerilmeler (Roberts, 2003:168), söz varlığımızda yaşanan duygunun karşılanmasında rol oynamaktadır.

Daha çok yüz ve boyun çevresinde duyguya bağlı olarak kendini gösteren bu gerilme ve kasılmalar, ad aktarması yapısı içerisinde, şu göstergelerde tespit edilmiştir:

*Surat asmak, surat (veya suratı) bir karış, (birine) surat etmek, yüzü asık, yüzünü sallandırmak*

Haddin var da eve her zamankinden beş dakika geç gel. *Surat bir karış asılır.* Beş dakikalık gecikme için beş gün dırıltı dinlersin. (H.R.Gürpınar, *Cehennemlik*)

Gidip yalvarma, yüzüne bakma. *Surat et...* (H.R.Gürpınar, *Muhabbet Tılsımı*)

Bilirsin çok ihtiyarlar gibi, babam da böyledir. *Surat edip* herkese çatar dururken Feride karşısına geçti mi erir, ağzı kulaklarına varır, söylediğini söyleyeceğini şaşırır. (M.Ş.Esendal, *Vassaf Bey*)

Bunların yanında Türkiye Türkçesinde ‘öfke’ kavramını karşılamak için sıklıkla kullanılan *sinir*, *siniri oynamak*, *sinirlendirme*, *(-i) sinirlendirmek*, *sinirlendirici*, *sinirleniş*, *sinirlenme*, *sinirlenmek*, *sinirleri ayakta olmak*, *sinirli* kelime ve deyimlerinin ortaya çıkmasını da, yaşanan duyguyla beraber bedende meydana gelen bu gerilmelere bağlayabiliriz.

Eski Türkçe metinlerde *sinirin* genel olarak ‘insan ve hayvanlarda kemik üstünde et ve damardan ayrı, şekil itibarıyla şerit niteliğinde olan vücut parçası’ şeklinde tanımlandığını veya ele alındığını görürüz:

*Singirin* tamırın yörgelmiş süngükler (Sinirle, damarla sarılmış kemikler)  
(*Altun Yaruk*:614/11)

*Singiri* kurulgan (Sinirleri gerilen; kramp geçiren<sup>3</sup>)(*Divanü Lûgati't-Türk I*:520)

Et *singirlendi* (ette sinir çoğaldı) (*Divanü Lûgati't-Türk III*:407)

Süngük, et, teri, tamur, *singirler* belgürdi (Kemik, et, deri, damar, sinirler belirdi) (*Kıyasü'l-Enbiya*:6v-20)

Damar ile şekil yönünden benzerlik kurulan ve vücut dışından fark edilebilen bir varlığı karşılayan *sinirin*, yaptığımız taramalar sonucu, özellikle Türkiye Türkçesinde, bir duygu kavramı için kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunun yanında sadece *Mukaddimetü'l Edeb*'in Şuşter Nüşhası'nda Nuri Yüce'nin “sinirlenmek” şeklinde tanımladığı ve bağlamında öfke duygusu için kullanıldığını söyleyebileceğimiz “*singiredi anga, kakıdı anga*” (Sinirlendi ona, kızdı ona) ifadesiyle karşılaşmıştır (*Mukaddimetü'l-Edeb*, 65/4).

Öfke duygusu içerisinde olan kişinin özellikle baş ve boyun bölgelerinde görülen gerilmeler sonucu deri altında kendini gösteren kirşlerin, sinirlerin bu duygunun karşılanmasında rol oynadığı görüşündeyiz. Bir ip şeklinde vücut üzerinde belirmesi, *sinir* kelimesinin gerek deyimler içerisinde, gerekse bazı cümlelerde başka kelimelerle olan birlikteliklerinde de görülür:

*Gerilen sinirlerini yatıştırabilmek* (N.Cumalı, *Acı Tütün*)

Hepsinin de *sinirleri yay gibi gergindi*. (T.Buğra, *Küçük Ağa*)

<sup>3</sup> Clauson, Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bu örneği “kramp geçirmek” şeklinde tercüme etmiştir (Clauson, 1972:841).

*Sinir* ile birlikte anılan *damar* kelimesinin bazı romanlarımızda *sinir*'e benzer kullanımlar sergilemesi, öfke sırasında deri altında beliren sinir veya damar gerilmelerinin toplum tarafından dikkat edildiğini desteklemektedir:

Deminden beri *damarları öfkeden çekilen* Salih Dâî fırlayıp Zibâyı tuttu.  
(M.N.Sepetçioğlu, *Kapı*)

Kalabalığın ortasına geldi, ortada dimdik durdu. Bir öfke, bir hışım gibiydi. *Boynunun damarları şişmişti.* (Y.Kemal, *Yer Demir Gök Bakır*)

Bunun yanında Arapçadan dilimize girmiş olan *asap* sözcüğü, *sinir*'e gerek temel anlam, gerekse mecaz anlam yönünden yakınlık gösterir. *Arapça Sözlük*'te *asab* 'sinir; veter, kırış' şeklinde açıklanmışken bu kelimenin mastarı olan *asabe*, '(bir şeyin çevresine, etrafına) dolamak; bir şeyi sararak bağlamak, sarmak...' şeklinde tanımlanmıştır (Mutçalı, 1995:572).

*Sinir* ve *asap* sözcüklerinin cümle içerisinde sıklıkla birlikte görüldüğü kelimelerle kurduğu yapılarda (eşdizimsel yapılar) benzerlikler gözlenmesi, bizlere, bu iki kelime arasında anlam yönünden bir etkileşimin var olduğunu göstermektedir:

Sinirleri bozul- (N.Cumalı, <i>Acı Tütün</i> )	Asabı bozul- (A. İlhan, <i>Sırtlan Payı</i> )
Sinirleri gergin (Ö. Seyfettin, <i>Efruz Bey</i> )	Asabı gergin (Ö. Seyfettin, <i>Efruz Bey</i> )
Sinirleri yatışmak (K. Tahir, <i>Yorgun Savaşçı</i> )	Asabı/Asabiyeti yatışmak (A.H.Tanpınar, <i>Huzur</i> )
Sinirleri gevşemek (S. Ali, <i>Kıyıcaklı Yusuf</i> )	Asapları gevşe- (H.E.Adıvar, <i>Ateşten Gömlek</i> )

## 2.2. “Öfke” Yerine “Dik, Sert Bakma”

Yüzün en önemli bir parçası olan gözlerdeki hareketlilik, gözlerin sergilediği tavırlar, bazı duyguların belirlenmesinde önemli rol oynar. Öfke sırasında, uygulanan kişinin, kendisini bu duyguya sürükleyen varlığa karşı sert bakışları, duygunun dışa yansıyan dikkat çekici yönlerinden biri olarak bilinir. Izard'ın açıklamasında da yer alan öfkeli insanın bu davranışını, söz varlığımızda şu göstergelerde görmekteyiz:



### *Dik dik bakmak, gözlerini devirmek*

Başına bu işleri açan Bekir'e *dik dik bakıyordu*. 'Burada yüzlerce öğrenci var.' diye sürdürdü. 'Hangi birisiyle ilgileneceksin?' (A. Alatlı, *Schrödinger'in Kedisi*)

Kızmamıştı, açıktan ayıplamamıştı ama keşke kızsaa, keşke *gözlerini devirse* ayıplayıp azarlasaydı. (M.N.Sepetçioğlu, *Anahtar*)

### **2.3. "Öfke" Yerine "Birbirine Kenetlenmiş Dişleri Gösterme"**

Izard'ın öfkeli bir insanın yüz ifadesi ile ilgili açıklamalarında da yer alan "dişlerin görünecek şekilde bakılması; dişlerin kısılması, sıkılması", genel olarak, öfkeye sebep olan varlığa karşı bir saldırı ve bu saldırının karşısındakine hissettirilmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Söz varlığımızda, öfke duygusu içerisindeki kişinin bu görünümü ile ilgili şu deyimler tespit edilmiştir:

*(Birine) diş bilemek, diş gıcırdatmak, diş göstermek.*

Ve Rabia'nın onun o kadar parlak olan arzularını bir tulumbacı başının çalımı, kurumu gibi göstermesi içine iğne gibi batıyordu. Ve o zaman yumruklarını sıkıyor, kendinden geçiyor, *dişlerini gıcırdatarak*: — Sana, ben, bir gün kim olduğumu göstereceğim, Rabia, diyordu. (H.E.Adivar, *Sinekli Bakkal*)

Yakın köyün halkı, bu tembel adama *diş biler*.(S.F.Abasıyanık, *Medarı Maişet Motoru*)

Bu hırlaşma sırasında bağcı kızgınlığını arttırınca hayvan da ona *dişlerini göstermekten* geri durmaz.(H.R.Gürpınar, *Mezarından Kalkan Şehit*)

### **2.4. "Öfke" Yerine "Görmeme veya Dikkat Etmeme"**

Aşırı duygulanmalarda insanın zihinsel yapısı, gerek algılama, gerek yorumlama, gerekse karar verme yönünden olumsuz şekilde etkilenebilmektedir. Kontrolün kaybedilmesi şeklinde yorumlanabilecek bu

durumda duygulanan kişi, hedeflediği, amaçladığı varlık veya durum dışında başka bir şeye dikkat etmemekte veya edememektedir.

Şiddetli öfkelenmelerde insanın kontrolünü kaybettiği bu durumlar ile ilgili söz varlığımızda şu deyimler ile karşılaşmaktayız:

*Gözü dumanlanmak, gözü görmemek, gözleri (gözü) dönmek, gözleri (gözü) kararmak, gözüne hiçbir şey görünmemek.*

...kızınca gözü dünyayı görmez; (A.İlhan, *Sırtlan Payı*)

İsayı hatırla Hristiyano. *Gözü dönmüş* halkın taşlamak istediği kadına nasıl kol kanat gerdi? (M.N.Sepetçioğlu, *Kapı*)

Bu küstahça yalvarış karşısında Kenan'ın nefesi sıklaştı. *Gözleri karardı.* Sevgilisini savurup önünden atmak istedi. (H.R.Gürpınar, *Acı Gülüş*)

## 2.5. “Öfke” Yerine “Kaşları Çatma”

Öfke sırasında, yüzde kendini gösteren değişiklikler arasında en dikkat çekenlerden biri de kaşların hareketleridir. Öfke sırasında kaşların birbirlerine yaklaşması ve ikisi arasında kalan deride hafif bir şişkinlik oluşması, toplum tarafından, kaşların düğümlemesi olarak algılanmış ve bu görünüm, ‘öfke’ kavramının yakın ilişkiye dayalı olarak adlandırılmasını sağlamıştır.



İki kaşının birleştiği yerde belli belirsiz bir kabarcık mercimeklendi. Ersagun Bey, gözlerine inanamadı önce; şaşkınlıkla baktı, iyice baktı. Alpaslan'ın da o yaşlarda, böyle düşünürken, öfkelenen iki yay kaşının orta yeri böylesine bir kabarcıkla mercimeklenirdi. (M.N.Sepetçioğlu, *Kapı*)

Söz varlığımızda öfke duygusunun adlandırılmasında kaşların birbirlerine bağlanması ile ilgili olarak, *çatık kaş, çatık yüz, çatınmak, kaş çatmak, kaşlarını çatmak* deyimleri ile karşılaşılmıştır.

Bilhassa ya o kadar sevdiği Rabia'nın gönlü oğlana aktıysa... *Kaşlar gene çatıldı*: — Eğer Bilâl, Rabia Hanım'la eğlendiyse kemiklerini kırarım. (H.E.Adıvar, *Sinekli Bakkal*)

Neşemiz, ihtiyar kadının *çatık yüzünü* bile güldürmüştü (R.N.Güntekin, *Çalikuşu*)

Bu işte üstüme varma, söyleyecek hiçbir şeyim yok" dedi çıktı... Hem de *çatık kaşla*... (T.Buğra, *Küçük Ağa*)

Genel olarak, 'iki veya daha çok sayıdaki uzun varlığın (kereste, silah, kaş...) uçlarını birleştirmek' anlamında kullanılan *çat-* fiilinin *kaş* ismiyle olan birlikteliğini *Divanü Lûgati't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de *kaş tüg-*, *kaş tügül-* şekillerinde görmekteyiz:

Bu er ol tutçı *kaş* közi *tügülgen* (Bu, her zaman kaş gözü düğülen, can sıkıntısından kaş gözü çatılı kişidir) (*Divanü Lûgati't-Türk I, 524*).

bu kün *tügme kaşing* ay bilge bügü

özüm 'uzrin aysa yime eymentü (*Kutadgu Bilig, D.191*)

(Ey âlim hakim, bugün ürkerek, kendi özrümü söylersem, bana kızma.)

## 2.6. “Öfke” Yerine “Yüzdeki Kızarıklık”

Şiddetli öfkelenme sırasında beden içerisinde meydana gelen fizyolojik hareketlenmelerin sonucu olarak yüz, kulak ve boyun çevresinde görülen kızarıklar, içinde bulunulan öfke duygusunun dışa yansıyan yönlerinden bir diğeridir. Kanın baş bölgesinde toplanması, vücut ısısının ve iç baskının artması sonucu beliren kırmızılaşma ve kızarma ile öfke duygusu arasında yakın ilişki kurulmuş ve kurulan bu ilişki, söz varlığımızda ad aktarması içerisinde değerlendirilebilecek bazı sözcük ve deyimlerin ortaya çıkmasında rol oynamıştır:

*Başına kan çıkmak, kan başına sıçramak (çıkmak), kanı beynine sıçramak (çıkmak), kanı başına toplamak.*

Bu adlandırmalarda, kırmızılığa sebep olan “kan” unsurunun toplum tarafından ön planda tutulmuştur.

Ahmet Bey bu tedavi tarzına fena halde hiddetlendi. Kan beynine fırladı. Yüzü kızardı. (Ö. Seyfettin, *Efruz Bey*)

Deli değilim ben, deli kadar basit değilim. Neyim öyleyse? Şimdi *de başına kan çıkıyor* ve haykırmak istiyordu. Doğrulup oturdu. (P. Safa, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*)

Eski dostumuz hiddetten kan başına sıçrayarak onu dinledi. (A.H.Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*)

Bunların yanında anlam yönünden renk ve ısı temelinde ele alınabilen *kız-* fiilinin de öfke duygusunu karşıladığı bilinmektedir:

*Kafası kızmak, keli kızmak, kızdırılma, kızdırılmak, kızdırma, kızdırmak (-i) kızgınlaşmak, kızgınlık, kızılma, kızılmak, kızıp durmak, kızma, kızmak*

Clauson (1972:680), *kız-* fiilinin temel anlamını 'kırmızılaşmak, kırmızı olmak' şeklinde vererek buradan 'kızarmak, (öfke utanma vb. yüzünden) kıpkırmızı olmak' anlamlarına sahip olduğu görüşündedir.

Yüz ve boyun çevresinde beliren kızarıklığa paralel olarak vücut ısısındaki artış, toplumun öfke duygusunu yaşayan insanda dikkat ettiği önemli değişikliklerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, öfke ile ateş kavram alanları arasında benzerlik kurulmasına sebep olmuş ve söz varlığımızda *alevlenmek, ateş kesilmek, ateş püskürmek, ateş yağdırmak* gibi 'öfke' kavramını karşılayan ifadelerin de ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Kövecses, yüzde ve boyunda meydana gelen kızarıklığı, vücut sıcaklığı ile vücut içerisinde ortaya çıkan iç baskımının bir sonucu olarak görür(Kövecses, 1995:190).

'Öfke' kavramının karşılanmasında *kız-* fiili, her ne kadar renk ve ısı yönünden bir anlam ifade etse de, bizler, Clauson'un ifadesine paralel olarak, bu duygunun karşılanmasında, varlığın dış görünümündeki renk değişikliğinin ön planda tutulduğu görüşündeyiz.

Bu sıkıntılı ve feci hallerinde bile kendisine gelip danışmayı, hiç olmazsa onunla bir çare düşünmeyi akıl edemeyişlerine büsbütün *kızıyordu*. (S. Ali, *Kuyucaklı Yusuf*)

## 2.7. “Öfke” Yerine “Gözlerdeki Kızarıklık”

Yüz yanında, aşırı öfkelenmelerde, gözlerde meydana gelen kanlanmanın da ‘öfke’ kavramı için kullanıldığı tespit edilmiştir. Söz varlığımızda bununla ilgili olarak yer alan göstergeler şunlardır:

*Gözü (gözleri) kan çanağına dönmek, gözleri kanlanmak gözü kızmak, gözünü kan büürmek.*

Harun *gözleri kan çanağı gibi* dışarı fırlamış bir kuduruklukla birdenbire üzerimize saldırıverince çil yavrusu gibi sofaya dağıldık. (H.R.Gürpınar, *Kaynanam Nasıl Kudurdu?*)

*Gözü kızınca* her bir kötülüğü yapabilir, adam bile öldürürdü.(Y.Kemal, *Yer Demir Gök Bakır*)

Bunlar arasında yer alan *gözü (gözleri) kan çanağına dönmek* deyiminde, gözlerde meydana gelen kanlanmanın fazlalığını belirtmek için toplumun metaforik yaklaşım içerisine girdiği ve gözlerin kan dolu bir kaba benzetildiğini görmekteyiz.

*Gözünü kan büürmek* ise gözün görünümüyle ilgili olarak ‘öfkelenmek’ anlamında kullanılabilirken, aynı zamanda, gözün işlevi esas alınarak, kişinin içinde bulunduğu olumsuz duygu sebebiyle yapacağı veya yapabileceği eylemi de (öldürme, yaralama gibi) karşılayabilmektedir:

Bundan dolayı bu sarsıntı ile şavulunu kaybeden yumruk, ön sırada oturan şişman bir adamın bilye gibi cilâlı kafasının üstüne yıldırım şakırtısıyla iner. Hemen *gözlerini kan büürüyen* adam, neye uğradığını anlayamayarak ayağa fırlar, eline ilk geçen bir habersiz gırtlığına sarılır. (H.R.Gürpınar, *Ben Deli miyim?*)

## 2.8. “Öfke” Yerine “Şiddetli Soluma”

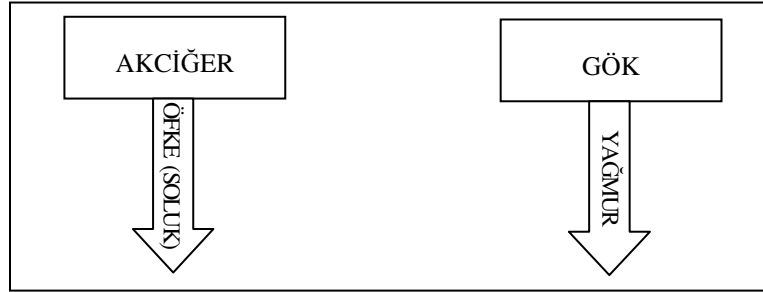
Öfke sırasında, insanın düzensiz bir nefes alıp verme içerisine girerek sık aralıklarla ve duyulabilir nitelikte soluduğu görülebilmektedir. Toplumun hayat tecrübesi içerisinde edindiği bu bilgi (öfkeli insan duyulabilir nitelikte, sık sık solur), yaşanan duygu ile solunumdaki değişiklik arasında bir ilişki kurulmasına zemin hazırlamıştır. Kurulan bu yakın ilişki sonucu söz varlığımızda ad aktarması içerisinde değerlendirilebilecek bazı göstergelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır:

*Burnundan solumak, burnunun yeli harman savurmak*

Tren çok tenhaydı. Yeniden- azınlık memurlarının eline geçmiş, heriflerin savaş yıllarındaki alçak gönüllülüğü yeniden kasımlara dönmüştü. Arap Maksut, Cemil'in biletini, çiftlik bağışlar gibi gerinerek zımbalayan Rum biletçinin ardından bir zaman baktı, *burnundan soluyarak* konuştu: — Evet bacanak, bize bu savaşı kaybetmek hiç yok tu... (K.Tahir, *Yorgun Savaşçı*)

Bunların yanında söz varlığımızda yer alan *öfke*, *öfkelenirme*, *öfkelenirmek*, *öfkeleniş*, *öfkelenme*, *öfkelenmek*, *öfkeli*, *öfkesi burnunda*, *öfkesi kabarmak* kelime ve deyimlerinin de ad aktarması içerisinde değerlendirilmesi gerekir.

*Divanü Lûgati't-Türk*'te “akciğer” ve “öfke, kızgınlık” anlamlarıyla verilen *öfke* kelimesinin duygu anlamını Kaşgarlı Mahmud, akciğer organına bağlamakta ve “Öfke akciğerden gelir.” şeklinde açıklama yapmaktadır. İki kavram arasında toplum kurduğu ilişkinin Arapçada ‘yağmur’ ve ‘gök’ kavramları arasında da gerçekleştiğini ve yağmur ile geldiği yer arasında ilişki kurularak “*yağmur*’a aynı zamanda *gök* de denildiğini” eklemektedir (*Divanü Lûgati't-Türk -I:128*).



Binbaşı Ferid'i *öfkeleniren*, hış hış solutan da bu! (A.İlhan, *Sırtlan Payı*)

Sonunda irkiltici bir heybet, zor zaptedildiği belli yaman bir *öfkeyle*, öğrencilerin ağızlarından ve burunlarından kalın dumanlar sala sala bekledikleri caddeye geldiler. (A.İlhan, *Sırtlan Payı*)

### 3. SONUÇ

Görülmektedir ki insan hayatının doğumundan ölümüne kadar önemli bir yer teşkil eden duygulardan biri olan öfkenin adlandırılmasında ad aktarması, dikkate değer görevler üstlenmektedir. Genel olarak soyut nitelikteki öfke duygusunun somut bileşenleri olan ve dışa yansıyan bedendeki değişimler ile davranışa dayalı tepkiler esas alınarak “neden-sonuç” ilişkisinin kurulmasıyla ortaya çıkmış olan bu ad aktarmaları, duyguyu somutlaştırma yanında, anlatıma kolaylık ve güç de katmaktadır.

Söz varlığımızda yer alan, bu yöndeki adlandırmalarda toplum, hedef (İng. target) kavram olan ‘öfke’yi karşılarken duygunun sonucu (etkisi) olan *bedendeki gerilme, kasılmalar; bakışlardaki sertlik; birbirine kenetlenmiş olan ve görünen dişler; çevresindeki varlıkları görmeme veya onlara dikkat etmeme; çatık kaşlar; yüzdeki ve gözlerdeki kızarıklıklar; duyulabilir nitelikteki solumaları* bir araç (İng. vehicle) olarak kullanmıştır.

### KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan. (1987) *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi – Ana Çizgileriyle* -. 3. Baskı, Ankara:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Aksoy, Ömer Asım. (1988) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I,II*. 7. Baskı, İstanbul:İnkılap Kitabevi.
- Arat, Reşid Rahmeti. (1979) *Kutadgu Bilig III. İndeks*. İstanbul:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, Reşid Rahmeti. (1991) *Kutadgu Bilig I Metin*. 3. Baskı, Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşid Rahmeti. (1992) *Atebetü'l Hakayık*. 2. Baskı, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşid Rahmeti.(1998) *Kutadgu Bilig II Çeviri*. 7. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ata, Aysu. (1997) *Kıyasü'l-Enbiyâ I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Barcelona, Antonio. (2000) "On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor", A. Barcelona (Editör), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads-A Cognitive Perspective*. Berlin:Mouton de Gruyter. 31-58.
- Brooks Robert C. (2003) *Emotions: An Essay In Aid of Moral Psychology*. New York:Cambridge University Press.
- Croft, William ve D. A.Cruise. (2004) *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dirven, René ve R. Pörings. (2002) *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin:Mouton de Gruyter.
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi -I,II-*. (1998) Çeviren: B. Atalay, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi -III,IV-* (1999) Çeviren: B. Atalay, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ekman, Paul. (1992) "Facial expression of emotion: New findings, new questions", *Psychological Science*. 3:34-38.
- Frijda, Nico H. (1986) *The Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clauson, Sir Gerard. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London:Oxford University Press.
- Clore, Gerald, A. Ortony, B. Dienes, F.Fujita. (1993) "Where Does Anger Dwell", *Perspectives on Anger and Emotion: Advances in Social Cognition* (Vol.VI). R.S. Wyer, T.K.Srull (Editörler). New Jersey:Lawrance Erlbaum, 57-88.
- Eren, Hasan. (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- Izard, Carroll E. (1977) *Human Emotions*. New York:Plenum Press.
- Kaya, Ceval. (1994) *Altun Yaruk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kövecses, Zoltán (1995) "Anger:Its language, conceptualization, and physiology in the light of cross-cultural evidence", *Language and the Cognitive Construal of the World*. J. R. Taylor, R.E. MacLaury (Editörler):181-196.
- Kövecses, Zoltán. (2000) *Metaphor and Emotion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltán. (2002)*Metaphor: A practical Introduction*. New York:Oxford University Press.
- Mutçalı, Serdar. (1995) *Arapça – Türkçe Sözlük*. İstanbul:Dağarcık.



- Roberts, R. Campbell. (2003) *Emotions: an essay in aid of moral psychology*. Cambridge:Cambridge University Press.
- Russell, James A. (1995) "Facial Expressions of Emotion: What Lies Beyond Minimal Universality?", *Psychological Bulletin*. 118, 3:379-391.
- Shaver, Philip, J. Schwartz, D. Kirson ve C. O'Corner. (2001) "Emotion Knowledge: Further Exploration of A Prototype Approach", *Emotion in Social Psychology: Essential Readings*. W. G. Parrott (Editör), 26-56.
- Stenberg, Craig R. ve J. Campos. (1990) "The Development of Anger Expressions in Infancy", *Psychological and Biological Approaches to Emotion*. B. Leventhal, N. L. Stein (Editörler), New Jersey:Lawrance Erlbaum Associates, Inc. 247-282.
- Şemseddin Sami. (1996) *Kâmûs-ı Türkî*. 7.Baskı, İstanbul:Çağrı Yayınları.
- Türkçe Sözlük*. (2005) 10. Baskı, Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vardar, Berke. (2002) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul:Multilingual.
- Wierzbicka, Anna. (1993) "Reading human faces-Emotion components and universal semantics", *Pragmatics & Cognition*. I, 1:1-23.
- Wierzbicka, Anna. (1995) "Emotion and Facial Expression: A Semantic Perspective", *Culture and Psychology*. 1:227-258.
- Wierzbicka, Anna. (1999) *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge:Cambridge University Press.
- Wierzbicka, Anna ve Jean Harkins (Editörler). (2001) *Emotions in Crosslinguistic Perspective*. Berlin:Mouton de Gruyter.
- Yüce, Nuri. (1993) *Mukaddimetü'l-Edeb –Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası–*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

